

روش پژوهش و مراحل آن در دانش تفسیر قرآن

حمید زمانیان*

چکیده

امروزه مبحث روش‌شناسی در هر دانشی به‌عنوان یکی از مبانی اصلی و اولی‌هی آن دانش به‌شمار می‌رود و هیچ‌دانشی بدون روش نیست. دانش تفسیر هم یکی از دانش‌هایی است که در بین سایر دانش‌های اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد و مسلماً نمی‌تواند از روش پژوهش بی‌بهره باشد. این دانش از همان آغاز به‌گونه جدی مورد توجه مسلمانان قرار گرفته است. در بین متون دینی اسلامی، شاید متن قرآن بیشتر از تمام متون دینی مورد تفسیر واقع شده و به همین جهت لفظ تفسیر با تفسیر قرآن مرادف گشته است. دامنه‌ی تفسیر با انگیزه‌ی فهم قرآن روزبه‌روز گسترده‌تر گردیده به‌نحوی که در زمان حاضر چند جلد کتاب مورد نیاز است تا اسامی مفسران و آثار تدوین‌شده‌ی آن‌ها در این زمینه نگاشته شود. امروزه تفسیر از حالت یک دانش نظری محض خارج شده و درصدد نزدیک شدن به عینیت‌ها و پاسخ دادن به نیازهای زندگی در حرکت است. برای تحکیم ارکان و پیشرفت دانش تفسیر، ضرورت دارد همانند علوم دیگر، روش‌های مورد استفاده‌ی این دانش در حل مسائل خود شناخته شوند. این نوشته هم در پی این امر مهم و ضروری است و درصدد است که روش و مراحل مورد استفاده در علم تفسیر را معرفی نماید. در دانش تفسیر، یک مفسر در تفسیر آیات قرآن معمولاً مراحل زیر را طی می‌نماید که این مراحل عبارت‌اند از: ۱. فهم مفردات آیات و مشخص نمودن معانی آن‌ها. ۲. فهم ترکیب آیات. ۳. فهم ارتباط و پیوند آیات یک سوره با همدیگر و مشخص نمودن جایگاه هر آیه در سوره‌ی مورد نظر. ۴. شناختن شأن نزول و اسباب صدور آیات. ۵. تشکیل خانواده‌ی آیات و دیدن آیات مشابه در سوره‌های دیگر در تفسیر یک آیه. ۶. استفاده از احادیث و روایات ائمه‌ی اطهار در تفسیر آیات. ۷. مطالعه و بررسی تاریخ نزول آیات. ۸. توجه به مکان نزول آیات. ۹. توجه به دستاوردهای علوم بشری در فهم و تفسیر آیات. این مراحل در متن نوشته حاضر به‌صورت بسیار ساده و خلاصه مورد بحث قرار می‌گیرند.

واژه‌های کلیدی: روش‌شناسی، روش تحقیق، علوم اسلامی، تفسیر، تفسیر قرآن، روش‌شناسی تفسیر قرآن.

---

۱. دانش‌آموخته سطح سه شیعه‌شناسی موسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (ع).

مقدمه

بهره‌گیری از علم و تحقیق، مبانی تحولات زندگی بشر امروزی است. بر این اساس کشورهای صنعتی با آگاهی از نقش پژوهش در ایجاد فناوری و شتاب بخشی به توسعه، بخش عمده‌ای از همت خود را متوجه ابداع روش‌های جدید برای حل مشکلات و معضلات جامعه، تقویت و ارتقای تحقیقات و فراگیر ساختن آن در تمامی سطوح، به‌طوری‌که می‌توان گفت شتاب توسعه‌ی فراگیر و پایدار در هر کشور با رشد بخش تحقیقات، رابطه‌ی مستقیم و دقیق دارد و بدون تردید در دنیای امروز، تحقیق نیروی محرکه‌ی پیشرفت و حل مسائل کلیدی جوامع در همه‌ی حوزه‌ها به شمار می‌رود.

از طرفی روش تحقیق و پژوهش در هر دانشی به‌عنوان یکی از مبانی اصلی و اولیه‌ی آن دانش به شمار می‌رود و هیچ‌دانشی بدون روش نیست. در عصر حاضر دستاوردهای علمی به مرحله‌ی تولید نمی‌رسند مگر آن‌که از روش‌شناسی دقیق و صحیحی برخوردار باشند. لذا در دنیای جدید روشمندی خصیصه‌ی اصلی فعالیت‌های علمی است.

به‌طورکلی امروزه علوم گوناگون مسائل خود را با استفاده از روش علمی بررسی می‌کنند و هیچ علمی فاقد روش نیست و دستاوردهای هر تحقیق علمی به‌اندازه‌ای دارای ارزش و قابل اطمینان و اتکا هستند که با روش‌های درست حاصل شده باشند. از طرف دیگر یکی از راه‌های منظم و اصولی برآورده شدن حس کنجکاوی انسان، استفاده از فنون و روش‌های تحقیق است. هرچند بین روش‌های تحقیق در علوم مختلف، کم‌وبیش تفاوت‌هایی وجود دارد اما درعین حال اصول و مفاهیم مشترک زیادی نیز وجود دارد.

کاربرد روش‌های تحقیق در حوزه‌ی علوم اسلامی از گذشته‌های دور همواره مدنظر اندیشمندان بوده است اما از ابتدای قرن بیستم به‌موازات پیشرفت

روش‌های پژوهش در سایر علوم، جنبه‌ی علمی یافته و فصل‌نویسی در ایجاد و استحکام پایه‌های پژوهش و کاربرد آن‌ها در حوزه‌ی علوم اسلامی پی‌ریزی شده است؛ بنابراین شایسته است که پژوهشگران این علوم مفاهیم نوین پژوهش علمی را به‌خوبی ادراک کنند و در پیچیدگی کاربریست مؤثر این مفاهیم و روش‌ها، سردرگم نشوند و حداقل با جنبه‌های کاربردی و ماهیت نظری این روش‌ها آشنا باشند.

برای تحکیم ارکان و پیشرفت علوم اسلامی ضرورت دارد همانند دیگر علوم، روش‌های مورد استفاده‌ی این دانش‌ها در حل مسائل خود شناخته شوند. این نوشته در پی این امر مهم و ضروری است و درصدد است که روش‌ها و یا به عبارت دقیق‌تر تکنیک‌های مورد استفاده در علم تفسیر قرآن را معرفی نماید.

امروز بدنه‌ی علمی جامعه اسلامی شیعی ایران، اعم از نهادهای آموزش سنتی (حوزه‌های علمیه) و نهادهای آموزش مدرن (آموزش و پرورش، دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی) مسئول اصلی پاسخگویی به شبهات و سؤالات بوده و موظف‌اند در مرحله‌ی نخست، خود را به شیوه‌های عالمانه و محققانه به جهان غیر خود معرفی نمایند و در مرحله‌ی بعد با بردباری و شکیبایی به یکایک پرسش‌ها و ایرادها به شیوه‌های مستند و مبرهن پاسخ‌گویند.

تعریف مفاهیم

الف- تحقیق و پژوهش

واژه تحقیق از زبان عربی گرفته شده و در لغت به معنی درست کردن، رسیدن، بر رسیدن، پژوهش، رسیدگی، بررسی، مطالعه، حقیقت و واقعیت است. [معین، ۱۳۷۱: ۶۳۷، ج ۱] در اصطلاح دانشمندان در گستره‌های مختلف علمی در بیان چستی پژوهش، تعریف‌های گوناگونی آورده شده است که به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌شود: تحقیق کوشش منظمی است که به منظور پاسخگویی به

یک یا چند سؤال انجام می‌گیرد. [دلاور، ۱۳۸۹: ۳۰] یک سلسله اعمال منظم که در نتیجه آن پاسخ‌هایی برای سؤال‌های موردنظر و مطرح‌شده در موضوع تحقیق به دست می‌آید. [نادری و سیف نراقی، ۱۳۸۲: ۳۲] تحقیق یک جستجوی منظم و تلاشی که بر مبنای علم و استدلال و شواهد و منابع انجام می‌گیرد تا نظریه‌ای اثبات گردد. [محدثی، ۱۳۷۴: ۶۵] با توجه به تعاریف یادشده و تعاریف مشابه دیگر می‌توان نتیجه گرفت که تحقیق یا پژوهش فرایندی منطقی و معقول است که هدف آن کشف روابط بین پدیده‌هاست.

ب- روش و روش تحقیق

۱۶۴

روش لازمه دانش است و هیچ‌دانشی بدون روش قابل‌تصور نیست. روایی و پایایی دستاوردهای هر دانش به اعتبار روش یا روش‌هایی وابسته است که در آن دانش مورد استفاده قرار می‌گیرند. واژه روش اسم مصدر از فعل رفتن و در لغت به معنای عمل و چگونگی راه رفتن است. اما در اصطلاح تعاریف متعددی از این واژه به عمل آمده است که به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌شود: منظور از روش، مجموعه تدابیر، ابزارها و راه‌هایی است که پژوهشگر را برای حصول به هدف نهایی هدایت و رسیدن به حقیقت را امکان‌پذیر می‌کند. [میرزایی، ۱۳۸۸: ۴۱، ج ۱] روش مجموعه شیوه‌ها و تدابیری است که برای شناخت حقیقت و برکناری از خطابه کار می‌رود. [نبوی، ۱۳۷۱: ۵] روش نه تنها کم‌اهمیت‌تر از محتوای تحقیق نیست بلکه در آن تأثیر مستقیم می‌گذارد.

از طرفی روش تحقیق مقوله‌ای پیچیده و چندبعدی است و می‌توان آن را از زوایای مختلف بررسی نمود به نحوی که نه تنها این زوایا با یکدیگر ناسازگار نباشند بلکه هم‌افزایی و همپوشی داشته و اطلاعات کامل‌تری را بازگو نمایند. اندیشمندان برای روش تحقیق معانی زیر را برمی‌شمارند: ۱. روش تحقیق به معنای ابزار شناخت، ۲. روش تحقیق به منزله منطق نظریه‌پردازی و تولید معادله،

۳. روش تحقیق به مثابه ابزار قاعده‌مندی پژوهش، ۴. روش تحقیق به عنوان معیار صحت پژوهش.

ج- روش‌شناسی تحقیق

واژه روش‌شناسی از نظر لغوی به معنای ابزار یا شیوه عمل، راه منظم و سیستماتیک، ترقیات منظم و نظام‌دار و تکنیک‌هایی است که رشته خاصی از دانش را توصیف می‌کند. [ازکیا و دربان آستانه، ۱۳۸۹: ۸۸]. این واژه در اصطلاح دارای معانی و کاربردهای متفاوتی است: ۱. به معنای شناخت ابزار، فنون و راه‌های دستیابی به دانش در یک حوزه یا رشته خاص، ۲. به معنای بررسی ارکان نظری یک مکتب خاص فلسفی یعنی بررسی پیش‌فرض‌ها، زیرساخت‌ها و مفاهیم اساسی آن مکتب، ۳. علمی است که در آن شیوه‌ها و روش‌های دستیابی به شناخت مطرح می‌گردد. (منظور ما از روش‌شناسی در این نوشته همین معناست).

د- علوم اسلامی

استاد مطهری در مورد علوم اسلامی تعریف زیر را ارائه داده‌اند:
علمی که موضوع و مسائل آن علوم، اصول یا فروع اسلام است یا چیزهایی است که اصول و فروع اسلام به استناد آن‌ها اثبات می‌شود، یعنی قرآن و سنت، مانند علم قرائت، علم تفسیر، علم حدیث، علم کلام نقلی، علم فقه و علم اخلاق نقلی. علوم مذکور به علاوه علمی که مقدمه‌ی آن علوم است. علوم مقدمه مانند ادبیات عرب از صرف و نحو و لغت و معانی و بیان و بدیع و غیره، مانند کلام عقلی، اخلاق عقلی، حکمت الهی، منطق، اصول فقه، رجال و درایه.
استاد مطهری علوم اسلامی را در یک دسته‌بندی کلان به سه دسته زیر تقسیم می‌نماید:

۱. بخشی از آموزه‌ها و تعالیم اسلامی که ناظر به شناخت مبدأ و معاد و کیفیت رابطه انبیاء با خداوند متعال هستند. این تعالیم را اصول عقاید می‌گویند. علمی را که در زمینه‌ی اصول عقاید بحث می‌کند، علم کلام می‌نامند.

۲. آموزه‌ها و تعالیمی که مشتمل بر توصیه‌ها و توصیف‌ها از فضیلت‌های نفسانی و ارزش‌های رفتاری مانند شجاعت، صداقت، عدالت و غیره است و اخلاق نامیده می‌شود و علمی را که در این باره بحث می‌کند، علم اخلاق می‌گویند.

۳. آموزه‌ها و تعالیمی که مشتمل بر بایدها و نبایدهای در زمینه‌ی عمل و فعل فردی و اجتماعی انسان است که در اصطلاح از آن‌ها به احکام تعبیر می‌شود و علمی را که در این زمینه بحث می‌کند، علم فقه می‌گویند.

این سه شاخه، مهم‌ترین شاخه‌های علوم اسلامی هستند اما علمی که از اصول و فروع یا گزاره‌ها و توصیه‌های اخلاقی بحث می‌کنند، بیشتر از موارد سه‌گانه‌ی مذکور می‌باشند چنان‌که می‌توان علم قرائت، علم تفسیر، علم حدیث، کلام نقلی و اخلاق نقلی را در زمره‌ی علوم اسلامی به شمار آورد. [مطهری، ۱۳۸۷: ۱۴۳]

در مجموع می‌توان علوم اسلامی را مجموعه‌ای از علوم و معارف دانست که محصول پژوهش جمعی و تاریخی هزاران عالم مسلمان است که کشف و فهم حقیقت دین را برای انسان میسر می‌سازد.

۵- تفسیر

در دائره‌المعارف اسلامی در باب واژه تفسیر می‌نویسد: این کلمه غالباً به مفهوم شرح و گزارش کتب علمی و فلسفی یا شرح کتب یونانی یا گزارش ترجمه‌های عربی کتب ارسطو و دیگر فلاسفه یا شرح کتب طبّی و غیره به کار می‌رفته است. [عمید زنجانی، ۱۳۸۵: ۴۵] با جستجو در منابع مختلف در باب معنای تفسیر، می‌توان نتیجه گرفت که این واژه در لغت به معنای روشن ساختن و آشکار نمودن و تبیین و پرده برداشتن از یک مطلب نهفته است، تفسیر مفهوم

عام داشته و در علوم مختلف به کاررفته، هرچند بعدها این واژه در علوم اسلامی اختصاص به قرآن یافت.

در نهایت منظور از تفسیر، کشف مراد هر متنی است که واضح و آشکار نباشد. این متن می‌تواند آیات قرآن، احادیث پیامبر ص و ائمه اطهار ع و یا هر متن دیگری باشد اما علما و مفسرین اسلامی تعاریف متعددی برای تفسیر قرآن ذکر نموده‌اند که به ذکر دو نمونه از آنها اکتفا می‌شود:

طبرسی در تفسیر مجمع‌البیان می‌نویسد: موضوع علم تفسیر، کلمات قرآن مجید از نظر معنا است و فایده آن، آگاه شدن به معانی کتاب خدا و معرفت به احکام الهی و شناخت ما فرض الله است.

در نهج الفرقان آمده است: تفسیر علمی است که از احوال قرآن مجید از حیث دلالتش بر مراد و منظور خداوند به‌اندازه اطلاع و آگاهی بشر، بحث می‌کند. [همان: ۶۰]

روش تفسیر و مراحل آن

در دانش تفسیر، مفسر در تفسیر آیات قرآن معمولاً مراحل زیر را طی می‌نماید که این مراحل به صورت بسیار ساده و خلاصه مورد بحث قرار می‌گیرند:

۱. فهم مفردات آیات و مشخص نمودن معانی آنها

مفسر برای تفسیر هر آیه‌ای از آیات قرآن، ابتدا نیازمند فهم مفردات و معانی و ترکیب آنهاست. به عنوان مثال علامه طباطبایی در تفسیر آیه «یا ایها الناس کلوا مما فی الارض حلالاً طیباً و لا تتبعوا خطوای الشیطان انه لکم عدو المبین» (بقره/ ۱۶۸) ابتدا کلمه ناس را به معنای عموم مردم گرفته و نه مؤمنین و سپس کلمه حلال را در مقابل کلمه حرام قرار داده و آن را ممنوع معنا کرده و همچنین کلمه حل را هم در مقابل حرمت و حرم قرار داده و هم در برابر عقد و در تمامی موارد آن را آزادی در عمل و اثر معنا کرده است. همچنین کلمه طیب

را هم به معنای سخنی گرفته که گوش را از شنیدنش خوش آید و خطواط شیطان عبارت از اموری است که نسبتش به غرض شیطان- یعنی اغوا به وسیله شرک- نسبت گام‌هایی است که یک رونده به سوی مقصد خود برمی‌دارد.

[طباطبایی، ۱۳۶۴: ۵۹۷-۵۹۴، ج ۱]

۲. فهم ترکیب آیات

مفسر در سیر فهم هر آیه پس از فهم مفردات آن، به مرحله‌ای می‌رسد که با کنار هم نهادن واژه‌ها و بهره گرفتن از دانش نحو و آگاهی از نقش کلمه در جمله، به معنای ترکیب آیه دست می‌یابد؛ مانند مثال بالا که علامه پس از بحث مفردشناسی و کنار هم قرار دادن معانی واژه‌ها به معنای آیه دست می‌یابد و به تفسیر آن می‌پردازد. البته مفسر باید با ترکیب‌های ادبی به‌کاررفته در هر آیه نظیر تشبیه، استعاره، کنایه و غیره آشنا باشد.

۳. فهم ارتباط و پیوند آیات یک سوره با همدیگر و مشخص نمودن جایگاه هر آیه در سوره موردنظر

از اقدامات مهم یک مفسر در تفسیر آیات قرآن، مشخص نمودن ارتباط و پیوند معنایی و محتوایی هر آیه با آیات قبل و بعدازآن، زمینه را برای فهم و تفسیر بهتر آیات فراهم می‌آورد. کاری که علامه طباطبایی در تفسیر وزین المیزان انجام داده است.

۴. شناختن شأن نزول و اسباب صدور آیات

برخی از آیات قرآن کریم به دنبال واقعه یا حادثه یا سؤال و پرسشی نزول یافته‌اند لذا شناخت اسباب نزول و وقایع مربوط به آن، در فهمیدن حقایق قرآن مؤثر است. اگر مفسر در شأن نزول آیات شناخت کاملی نداشته باشد چه‌بسا در معانی و تفسیر آیات دچار اشتباه شود. مؤلف الاتقان، احمد و نسائی روایت کرده: عثمان بن مظعون و عمرو بن معدی کرب اعتقاد داشتند که شرب خمر مباح است. آنان برای اثبات عقیده خویش به آیه شریفه «لیس علی الذین آمنوا و

عملوا صالحات جناح فیما طمعوا» (مائده/ ۹۳) استدلال می‌کردند، در صورتی که اگر آن دو سبب نزول این آیه را می‌دانستند چنین عقیده‌ای را ابراز نمی‌کردند. شأن نزول این آیه شریفه چنین است که عده‌ای در هنگامی که خمر حرام شده بود، می‌گفتند: تکلیف آنانی که در راه خدا کشته شده‌اند، در صورتی که قبلاً خمر نوشیده‌اند، چه خواهد شد؟ پس این آیه شریفه نازل گردید. تلقی غلط و دریافت نادرست آنان بدان جهت بود که شأن نزول آیه را نادیده گرفتند. از جمله اموری که در شناخت شأن نزول لازم است، شناختن افرادی است که به نام آنان و یا برای آنان آیه یا سوره‌های نازل گردیده است. بعضی از این آیات جنبه‌ی اختصاصی داشته و برخی قابل تعمیم به دیگران است. چنان‌که بعضی از احکام مربوط به زنان رسول اکرم صلی الله علیه و آله اختصاص به آن‌ها دارد ولی آیه‌ی متضمن حکم لعان اگرچه در شأن هلال بن امیه نازل شده، جنبه‌ی اختصاصی نداشته و قابل تعمیم به عموم است. [نقیبی، ۱۳۹۰: ۲۶]

۵. تشکیل خانواده آیات و دیدن آیات مشابه در سوره‌های دیگر در تفسیر یک آیه

تحقیق در زمینه مدلول یک آیه، مفسر را بر آن می‌دارد که با توجه به احتمال قرینه تخصیص، تقیید و تبیین، تمامی آیات قرآنی هم مضمون با آیه مورد نظر را در یک خانواده جمع‌آوری کند و با تجمیع آن‌ها به حقیقت پیام الهی دست پیدا کند. علاوه بر این، مزیت دیگر تشکیل خانواده آیات این است که امکان تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر موضوعی قرآن را فراهم می‌آورد مانند کاری که علامه طباطبایی در تفسیر المیزان انجام داده است. ایشان در تفسیر آیه الحمد لله رب العالمین به آیات فراوانی استناد می‌کند که این آیات عبارت‌اند از: غافر/ ۶۲، سجده/ ۷، زمر/ ۴، طه/ ۸، ۱۱۰ و ۱۱۱، اعراف/ ۱۸۰، صافات/ ۱۶۰، مؤمنون/ ۲۸، ابراهیم/ ۳۹، نمل/ ۱۵ و ۹۳، یونس/ ۱۰، شورا/ ۵، رعد/ ۱۳، اسراء/ ۴۴ و نحل/ ۷۴. [طباطبایی، ۱۳۶۴: ۲۳-۲۰، ج ۱]

۶. استفاده از احادیث و روایات ائمه اطهار در تفسیر آیات

مفسر موظف است در مواقعی که یک آیه و یا آیات مشابه آن تنها به ذکر کلیاتی در زمینه عقاید، احکام و اخلاق اکتفا نموده و یا این که آیه از عمق معنایی برخوردار است یا برای تکمیل بحث تفسیری از منابع روایی در تفسیر استفاده نماید و البته این موضوع با رویکرد نقلی در تفسیر قرآن تفاوت دارد. این فعل را هم علامه طباطبایی در المیزان انجام داده است ایشان در تکمیل تفسیر آیه شریفه «و اذا بتلی ابراهیم ربه بکلمات فاتمهن قال انی جاعلک للناس اماماً قال و من ذریتی قال لاینال عهدی الظالمین» (بقره/ ۱۲۴) به روایاتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام استناد کرده است. [همان: ج ۱، ص ۳۸۷-۳۸۲]

۱۷۰

۷. مطالعه و بررسی تاریخ نزول آیات

بسیاری از آیات قرآن، اغلب بر مبنای شرایط خاص سیاسی و اجتماعی زمان خود نازل شده‌اند. عدم توجه به این حقیقت ممکن است مفسر را در تفسیر پاره‌ای از آیات به اشتباه و انحراف دچار کند.

برای مثال اگر فردی نداند که سوره بلد در دوره مکی و خطاب به مشرکان قریش نازل شده است ممکن است تصور کند آیه «فک رقبه» خطاب به مؤمنان و به معنای آزاد کردن برده مسلمان است. سیاق آیه مذکور نشان می‌دهد که مخاطب آن مؤمنان نبودند بلکه مشرکان بودند، چون در ادامه آمده است: «ثم کان من الذین آمنوا و تواصوا بالصبر و تواصوا بالمرحمه اولئک اصحاب المیمنه». بی تردید با فرض مکی بودن این سوره و خطاب به مشرکان قریش بودن آن، چنان معنایی بی‌وجه خواهد بود. [نکونام، ۱۳۹۰: ۲۱۹]

۸. توجه به مکان نزول آیات

موقعیت مکانی و جغرافیایی نزول آیات قرآن قرینه دیگری برای فهم آن‌ها محسوب می‌شود و در مواردی بی‌توجهی به آن، فهم معانی و مقاصد آن‌ها را دشوار می‌سازد.

برای مثال در دو جا از قرآن در گزارش نخستین باری که پیامبر اسلام جبرئیل را دیده است، آمده است که آن حضرت جبرائیل را در افق دید: اول در سوره تکویر با این عبارت «و لقد رآه بالافق المبین» و دوم در سوره نجم به این تعبیر و «هو بالافق الاعلی»، از طرف دیگر در روایات در تفسیر «افق مبین» آمده که اولین وحی جبرئیل به پیامبر اسلام در غار حرا بود. وقتی این دو نکته با نکته سومی مورد توجه قرار بگیرد که درب ورودی غار حرا به سمت مشرق است، معنای افق مبین یا افق اعلی در آیات مذکور روشن خواهد شد. به موجب این سه نکته باید گفت: پیامبر اسلام جبرئیل را کنار درب غار حرا در افق مشرق دیده است. [همان: ۲۲۰]

۹. توجه به دستاوردهای علوم بشری در فهم و تفسیر آیات

برخی از دستاوردهای بشری موجب تغییر و اصلاح فهم مفسر از بعضی از آیات قرآنی می‌شوند. گرچه این موضوع، عمومی، همیشگی و ضروری نیست ولی نمی‌توان آن را انکار کرد. درعین حال باید به این نکته توجه نمود که بهره‌گیری از علوم بشری در زمینه تفسیر مفاد یک آیه، نیازمند دانش فراوان و به‌کارگیری مهارت‌های اجتهادی است.

نتیجه‌گیری

در بین متون دینی اسلامی، شاید متن قرآن به‌تنهایی به‌اندازه یا حتی بیشتر از تمام متون دینی مورد تفسیر واقع شده و به همین جهت لفظ تفسیر با تفسیر قرآن مرادف گشته است. دانش تفسیر در بین سایر دانش‌های اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد و از همان آغاز به‌گونه‌ی جدی موردتوجه مسلمانان قرار گرفته است. نخستین مفسر قرآن، پیامبر ﷺ و بعد از ایشان علی علیه السلام و سایر ائمه هستند بعد از این آنان، صحابه و تابعین با نقل روایات پیامبر و دیگر معصومان و ذکر دیدگاه خویش علم تفسیر را گسترش داده و نوشته‌های فراوانی را در این‌باره به رشته‌ی تحریر درآورده‌اند. دامنه‌ی تفسیر باانگیزه‌ی فهم قرآن روزبه‌روز گسترده‌تر گردیده به‌نحوی که اکنون چند جلد کتاب موردنیاز است تا اسامی مفسران و آثار تدوین‌شده‌ی آنان در این زمینه آورده شود. تفسیر در عصر حاضر از حالت یک دانش نظری محض خارج شده و به سمت نزدیک شدن به عینیت‌ها و پاسخ دادن به نیازها و ضرورت‌های زندگی در حرکت است. عنصر واقع‌نگری و توجه به ضرورت‌ها و نیازهای موجود و به‌عبارت‌دیگر فراتر رفتن از مفاهیم مجرد و به‌حساب آوردن انگیزه‌ها و شرایط عینی و جهت دادن مفاهیم قرآن به‌سوی آن‌ها، ویژگی مشترک اکثر تفاسیر سده‌ی حاضر است. ملاحظه می‌شود اگر برخی از مسائل مطرح و بااهمیت در تفاسیر گذشتگان همانند اسرئیلیات، نکات ادبی، روایات و غیره در تفاسیر این دوره کمتر موردتوجه قرار گرفته‌اند و اگر گرایش‌های نوینی مانند گرایش علمی، اصلاحی و مادی پا به عرصه‌ی وجود گذاشته‌اند و اگر سبک‌ها و رویکردهای جدیدی وارد عرصه‌ی تفسیر و تفسیر نگاری شده‌اند، همه و همه از آن جهت است که واقعیت‌ها و ضرورت‌های عینی مدنظر بوده است.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ازکیا، مصطفی و علیرضا دربان آستانه، ۱۳۸۹، روش‌های کاربردی تحقیق، تهران: انتشارات کیهان.
۲. دلاور، علی، ۱۳۸۹، روش تحقیق در روانشناسی و علوم تربیتی، تهران، نشر ویرایش.
۳. طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۶۴، تفسیر المیزان، ترجمه جمعی از مترجمان زیر نظر ناصر مکارم شیرازی، تهران، نشر بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی با همکاری مؤسسه نشر فرهنگی رجاء و مؤسسه امیرکبیر.
۴. عمید، زنجانی، عباسعلی، ۱۳۸۵، مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. محدثی، جواد، ۱۳۷۴، روش‌ها، قم، نشر معروف.
۶. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۷، کلیات علوم اسلامی (ج ۱)، تهران، انتشارات صدرا.
۷. معین محمد، ۱۳۷۱، فرهنگ فارسی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
۸. میرزایی، خلیل، ۱۳۸۸، پژوهش، پژوهشگری و پژوهشنامه نویسی، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان.
۹. نادری، عزت‌الله و مریم سیف نراقی، ۱۳۸۲، روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی، تهران، انتشارات بدر.
۱۰. نبوی بهروز، ۱۳۷۱، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: کتابخانه فروردین.
۱۱. نقیبی، ابوالقاسم، ۱۳۹۰، روش تحقیق در علوم اسلامی، تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور.
۱۲. نکونام جعفر، ۱۳۹۰، روش تحقیق با تأکید بر علوم اسلامی، قم، انتشارات دانشگاه قم.

